

UDC [904.2/.5:94](477.7:560)“16/17”

**OTTOMAN-UKRAINIAN REALITIES
OF THE NORTHERN BLACK SEA AREA
IN THE 2nd PART OF THE 17th – 18th CENTURIES
(By the Materials of Historical and Archaeological Researches)**

S. Biliaieva

DSc (History)

Professor, Senior Research Fellow

Institute of Archaeology, NAS of Ukraine

12, Heroiv Stalingrada Str., Kyiv, 04210, Ukraine

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

2, Sadova Str., Uman, 20300, Ukraine

svitbil@ukr.net

ORCID: 0000-0003-3113-7619

The article is devoted to actual problems in Ottoman-Ukrainian relations in the 17th-18th centuries. The important place in it is given to the process of colonization of the Northern Black Sea area by Ukrainian population. The main part of colonization belonged to the Cossacks, fortification of which was destroyed by Russian power and they had to ask permission of Crimean-Ottoman administration to settle and built their fortification on the territories which were under the power of the Ottomans. Archaeological investigation gave the facts of existence of new Cossacks settlements, such as Kamyanska and Oleshkivska Siches in Kherson region and resettlement of Ukrainian people which fled from serfdom. The regional specific of population is reflected in the ruins of other settlements and Cossacks fortifications. It presented the possibilities to realize the planning structure of monuments, the mode of life and material culture of inhabitants. The investigations gave the evidences of the growing of the settled population in different parts of the territory. The results of archaeological excavation fixed Ukrainian artifacts, such as typical Middle Dnieper region ceramic on the

© 2021 S. Biliaieva; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The Oriental Studies*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Ottoman monuments and typical Ottoman artifacts in Cossacks Siches. The important role in the spiritual life of population belongs to creation and activity of Brailiv metropolis of Constantinople patriarchate, which occupied large territory from Braila (Romania) to Tyagin settlement on the south-eastern part of Ukraine. The archaeological investigation in combination with written sources gave the evidences of the historical past and various forms of settlements on the territory of the cities proclaimed by the order of Russian empress Katherine II, such as Odesa, Kherson, Mariupol and others. The Russian Empire named the region of Northern Black Sea area as “Novorossia”, needed in development, in spite of historical truth and presence of numerous population of the region represented by many ethnic groups, with the great part of Ukrainians.

Keywords: resettlement, Northern Black Sea area, Ukrainians, Ottoman Empire

С. О. Біляєва

ОСМАНСЬКО-УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII–XVIII ст.

(За матеріалами історико-археологічних досліджень)

Друга половина XVII–XVIII ст. позначені багатьма доленосними змінами в історії важливого геополітичного регіону – Північного Причорномор'я, яке перебувало під владою Османської імперії. У цей час остаточно визрівають та відбуваються події, пов'язані із протистоянням основних суперників у боротьбі за володарювання та політичний статус у регіоні. Мова йде насамперед про Османську та Російську імперії. У часовому та політичному вимірах початком подальшого розгортання доленосних змін, безумовно, був 1654 р., коли розпочався Переяславський процес. Як свідчить історія України, складний договір з Московією був далеко не локальним явищем. Без перебільшення, він став “подією всесвітньо-історичного значення”, наслідки якого досі даються взнаки [Горелов, Моця, Рафальський 2017, 239]. Вбирання української території в межі нової імперії змінило рух цивілізаційного шляху у східноєвропейському просторі, відкрило шлях до подальшого просування Московії в південному та західному напрямках – до Чорного моря, Боспору – та реалізації далекоосяжних намірів світового масштабу. Цьому передували події, які визначили особливості розвитку Причорноморського

регіону за доби пізнього Середньовіччя та раннього модерну. Йдеться про формування кримсько-османського адміністрування наприкінці XV – у XVI ст. та розвиток подальшої специфіки існування регіону, його значення в системі північних володінь. З кінця XV і до середини XVII ст. оформлюються основні складники османської влади. Відбувається запровадження адміністративно-територіальних одиниць та побудова спільного адміністрування з Кримським ханством. На практиці воно контролювало територію Бузько-Дністровського міжріччя, яке за ханськими ярликами належало Литві ще з XIV ст. З другого боку, варто взяти до уваги, що осіле багатоетнічне населення, і слов'янське зокрема, існувало в Північному Причорномор'ї ще з часів антив і мало тривалу історію уличів, тиверців, протекторату Київської Русі та часів Улусу Джучі. Результати палеоантропологічних досліджень поховань могильників Нижнього Подніпров'я, а також знахідки хрестиків та іконок у похованнях XIV–XV ст. фіксують наявність християнського населення ще до приходу османів. Саме така ситуація простежується за матеріалами найбільшого у Східній Європі ґрунтового могильника Мамай-Сурка [Ельников 2006]. Водночас спостерігається подібність груп осілого населення XII–XV ст. Південної і Центральної України та населення з козацького цвинтаря в Чигирині XVI–XVII ст. з краніологічними серіями українців XVII–XIX ст., що свідчить про тяглість існування подібного населення впродовж пізнього Середньовіччя та модерну і його відповідну спадкоємність незалежно від зовнішніх обставин [Литвинова 2012, 66]. На наш погляд, це дає змогу *a priori* відкинути всілякі спекуляції щодо тривалої відсутності українського етнічного компонента на Півдні України. Тобто, залишається питання особливостей колонізації Південної України з боку українського населення, його верств, потужності переселенських потоків, їхнього районування і т. д., взаємозв'язку з політикою османської влади впродовж 300-річного існування північної частини держави.

З формуванням важливого стратегічного та економічного району Османської імперії були визначені пріоритетні фортифікаційні та торговельно-транспортні вузли регіону, який розглядався як постачальник величезних обсягів збіжжя та продуктів скотарства до Анатолії та столиці імперії Стамбула, що швидко зростав

і потребував дедалі нових і нових обсягів харчових продуктів. Тому наріжним завданням османської влади наприкінці XV – у XVI ст. стала організація великих портів транзитної торгівлі, таких як-от Аккерман, Кілія, Очаків, для транспортування великих обсягів товарів. З другого боку, завдяки швидкому розвитку каботажних перевезень, суднопластво постало і джерелом надходження артефактів османської культури до Східної Європи задля забезпечення звичних побутових умов господарям фортець та їхнім гарнізонам. Тому із самого початку розгортання провідного напрямку торговельних контактів – постачання харчових продуктів, кораблі привозили предмети побуту, зокрема турецький столовий посуд художнього центру Ізнік, Мілетської групи та безпосередньо ранньої фази ізнікської кераміки (біло-блакитна), пряжу, одяг, взуття тощо [Іналджик 1998, 145; Bulunur 2007, 525–580]. Саме таку кераміку знайдено в османських фортецях під час археологічних досліджень, зокрема, у Нижньому дворі Аккерманської фортеці. Причому її частка перевищує відсоток подібної кераміки на пам'ятках Егейського регіону [Vroom 2003, 196]. Надалі ізнікський посуд XVI ст. та посуд Кютах'ї XVII–XVIII ст. побутує у вжитку в османських фортецях та містах, що засвідчують матеріали розкопок [Біляєва, Фіалко 2017, 561–580].

На XVIII ст. чорноморське узбережжя стає ще більш потужним аграрним регіоном Османської імперії, з подальшим розвитком традиційних портів-пристаней та розбудовою нових центрів. Задля “вирішення питань логістичного забезпечення османська влада будує нову хлібну гавань Аджидере навпроти Аккерману і відбудовує відомий ще з 1415 р. порт Ходжабей”. Цю ж пристань та навколишні соляні запаси використовувала і Польща [Середа 2015, 23].

Із початком османської експансії відбуваються активне втручання та спротив українського козацтва, яке тримало під своїм впливом степову територію від Дунаю до Дніпра [Середа 2015, 57]. Це не лише напади на торгові каравани, а й постійні набіги на фортеці північного узбережжя, морські походи в бік Туреччини. Водночас це було і перше масове ознайомлення з османською матеріальною культурою, представленою різноманітними

трофеями, значну частину яких становили зброя, предмети побуту та одяг. Вони потрапляють до козацького середовища, починають розходитись по українських містах та козацьких січах, інкорпуються в суспільний досвід, тією чи іншою мірою засвоюються місцевим населенням та інколи набувають вже й рівня нових звичок і традицій. Подібне сталося із запровадженням паління тютюну та сприйняття турецького типу приладу для паління невеличкої люльки з глини та пінного каменю. Саме на турецькій основі розвивалися типи козацької люльки, інколи з імітацією турецьких декоративних елементів і навіть матеріалу виготовлення – пінного каменю, замість якого використовували білу глину. Вже в середині XVII ст. зустрічаються люльки турецькі та козацькі, що знаходить відомі докази за артефактами поля битви під Берестечком. Вишуканий посуд центрів художньої кераміки Туреччини Ізніка та Кютах'ї входить до складу сервізу елітних прошарків українського суспільства, що засвідчується, наприклад, розкопками монастирів у м. Києві та садиб заможних мешканців [Чміль 2005, 60; 2009, 69].

З другої половини XVII ст. в козацькому середовищі, й насамперед у його вищих колах, дедалі більше поширюються протурецькі настрої, які знаходять свій вираз у низці договорів з Османською імперією та в співіснуванні українських та османських громад на території османського володарювання.

Історіографія аналізу історичних подій цього періоду позначена доволі значною кількістю робіт, побудованих на письмових джерелах, інтерпретація яких залежала від належності автора до певної ідеологічної концепції та обстоювання позицій вищезазначених гравців. Проте певним арбітром досліджень наслідків протистояння та ворожнечі стала поява та накопичення археологічних джерел як основи концептуальних побудов у поєднанні з архівними документами та комплексним аналізом джерельної бази. Вона включає поєднання нерухомих та рухомих пам'яток різного хронологічного діапазону, походження та напрямків. У поєднанні з реаліями історії Північного регіону османського правління, його заселення, економічного розвитку та торгових відносин це має важливе значення і для вивчення історії Туреччини, оскільки саме накопичення фактологічної бази розставляє

по місцях негативні та позитивні фактори, звільняє від нагромодження міфічних схем, породжених упередженим ставленням до взаємодії Туреччини та України на різних етапах цивілізаційного розвитку. Такі схеми були характерні не лише в минулому. Зокрема, за сучасною російською версією, яка подається для студентів вищих навчальних закладів і, відповідно, призначена формувати думку вчителів та інших представників інтелігенції, а отже, і думку широких кіл суспільства, стверджується, що внаслідок Російсько-турецької війни 1768–1774 рр. “почалось освоєння Новоросії (півдня України)” [Моисеев 2019, 211]. Але чи був незаселеним такий великий Причорноморський регіон, що було тут насправді за століття кримськотатарського адміністрування? Які джерела свідчать про його демографічну характеристику та господарче освоєння? Ці питання стали актуальними в тематиці сучасного етапу української історії. Саме для їхнього вирішення необхідні архівні матеріали, зокрема Туреччини, вивчення яких потребує ще багато зусиль сходознавців. Надзвичайно велику роботу з опанування архівної джерельної бази з османського періоду Аккермана та Очакова здійснено В. Остапчуком (Канада) та К. Фінкель (Великобританія) у процесі виконання спільного з українськими археологами проекту Фонду Макса Ван Берchema (Швейцарія) та проекту Британського інституту в Анкарі Британської академії наук у 2006–2010 рр. Чимало зусиль до вивчення османських архівних матеріалів XVIII ст. та реконструкції історії османсько-українського порубіжжя доклав відомий український дослідник О. Серєда, що дає змогу на сьогодні поєднувати оригінальні архівні джерела та факти археологічних досліджень. Загалом, зазначені роботи є надзвичайно цінними як для вивчення тематики заселення Південної України, так і політики Османської влади щодо українського населення, зокрема козацтва та його лідерів.

Найважливішим джерелом, яке переконливо засвідчує співіснування слов'янських та тюркських світів в Україні, їхні тісні контакти та взаємовпливи, є археологічні матеріали, перші підсумки досліджень яких були підведені в останні роки. Проте надзвичайно актуального змісту набуває конкретизація питань щодо українців у Північному Причорномор'ї, визначення місце

розташування населених пунктів, мікрорегіонального та ландшафтного розміщення, матеріальної культури. Важливо встановити співвідношення козацького компонента в загальній демографічній структурі та його зміни. До цього ж питання належить і вивчення етнокультурної структури регіону загалом, оскільки до складу населення входили й інші етнічні групи. Тому нагальною потребою сьогодення є створення історичної географії північної частини Османських володінь. Дедалі більшу роль в об'єктивному висвітленні має відігравати археологія. Для цього необхідні суцільні розвідки зі встановленням населених пунктів того часу, зіставлення з даними писемних джерел, особливо картографічними матеріалами. Перші кроки в цьому напрямку вже були зроблені наприкінці ХХ – у перші десятиліття ХХІ ст., коли було розпочато цілеспрямовані дослідження в галузі османської археології. Треба зазначити, що народження останньої у світовому вимірі теж припадає на останнє десятиліття ХХ ст. [Baram, Cartoll 2000]. Огляд основних напрямків та перелік пам'яток наведений нами у відповідних монографіях та статтях [Біляєва 2012, 55–58].

У світлі дедалі більшої актуалізації питань заселення Північного Причорномор'я, участі в ньому українського населення на сучасному етапі існування Української держави та заповнення білих плям її історії зупинимось на деяких характеристиках розвитку регіону часів кримсько-османської адміністрації, що ґрунтується на історико-археологічних дослідженнях і дають змогу зрозуміти реальну ситуацію в регіоні, зокрема стан колонізаційних процесів та заселення регіону, що передували експансії Російської імперії.

Процес накопичення археологічних матеріалів з особливостей колонізації, розташування та умов життя українського населення північного ареалу Османської імперії пройшов досить тривалий шлях. Його перші кроки припадають на період становлення та розвитку археології як науки. Вони були пов'язані із життєдіяльністю суспільства козацької доби, його пам'ятками, руїнами яких наповнено український простір, із Причорномор'ям включно.

Спочатку це було відвідування місць, пов'язаних з існуванням січей, паланок, зимівників та кладовищ. Зокрема, поєднання

матеріалів архіву Коша Запорозького та власних натурних спостережень козацьких пам'яток під час перебування в м. Нікополі, Капулівці та Покровському в середині 30-х рр. XIX ст. відображено в монографії А. О. Скальковського, присвяченій історії Нової Січі [Скальковський 2019].

Одним з найбільш ранніх блискучих прикладів поєднання даних писемних джерел та артефактів, які відображують історію українського козацтва й трагічних подій початку XVIII ст. (до 1734 р.), був комплекс опублікованих праць видатного історика другої половини XIX – першої половини XX ст. Д. І. Яворницького з історії запорозького козацтва: “Запорожье в остатках старины и преданиях народа” (1888 р.) та “Исторії запорожских козаков” (т. 1–3) (1892–1897 рр.). Надзвичайно позитивною ознакою фундаментальних розробок автора було не лише використання багатьох нових писемних архівних документів, а й ознайомлення з місцем розташування, плануванням поселенських структур, насамперед січей, матеріальною культурою запорозького козацтва. Це були ретельний пошук та опис перших зібрань клейнодів, зброї, предметів козацького побуту, зокрема з численних колекцій археолога-аматора О. М. Поля, цілеспрямованих зібрань артефактів з історії Запорозької Січі. Та й сам Д. І. Яворницький на початку XX ст. брав участь в археологічних дослідженнях Кам'янської Січі – адміністративного та військового центру Війська Запорозького Низового в період протекції Кримського ханства. За його спостереженнями, тут налічувалося 40 куренів і скарбниць. Курені мали розмір $14,5 \times 8,5$ м, загальну площу $126,6 \text{ м}^2$ [Яворницький 1990, 137]. Ці дані стали важливим джерелом порівняння планувальної структури та результатів обміру об'єктів, зафіксованих під час дослідження козацьких січей експедиціями в 1990-х рр. та на початку XXI ст. (А. О. Козловський, Д. Я. Телегін, О. М. Титова та ін.). Що стосується подій XVIII ст., то Д. І. Яворницький завершує виклад тим часом, коли соціально-політичні трансформації перших десятиліть визначили негативні наслідки щодо подальшої долі козацтва. Вони накопичувалися із самого початку Переяславської угоди 1654 р. і крок за кроком відбивалися на існуванні та можливостях розвитку осередків державотворення. Це знайшло своє місце у політиці руйнації їхніх структур, січей та гетьманських міст, особливо

яскраво позначених після невдач гетьмана І. Мазепи створити державу європейського типу, відчайдушних спроб урятувати Україну за допомогою Швеції. Проте якраз із цим були пов'язані події, що спрацювали не лише на позитивний імідж Османської держави, а й на відповідне достойне місце в історії українсько-турецьких відносин, історії міжнародних відносин загалом. Мова йде про відомий добрий крок турецького султана Ахмеда III, який не тільки дозволив перетнути кордон шведському королю Карлові XII із залишками війська, гетьману Іванові Мазепі зі своїми прибічниками та українськими козаками Костя Гордієнка, а й забезпечив їхнє повне утримання за рахунок турецької сторони на період перебування в Бендерах. Він відмовив у видачі І. Мазепи і козаків Петру I, незважаючи на дуже високий розмір викупу, запропонованого “московцями” (за термінологією турецьких документів). Трагедія початку XVIII ст. – знищення гетьманської столиці Івана Мазепи Батурина та її мешканців, зокрема мирного населення з дітьми включно, О. Д. Меншиковим за наказом Петра I, і зараз подається в підручниках з російської історії як знищення військового об'єкта, у якому були зосереджені запаси продовольства та зброї, або взагалі не згадується [Милов, Цимбаев 2006, 20; Моисеев 2019]. І це незважаючи на велику документальну базу подій, відображену у статтях багатьох французьких газет того часу, працях істориків, зокрема Ж. Б. Шерера, Д. Бантиш-Каменського, М. Костомарова, М. Маркевича та ін. У радянські часи розкопки Батурина були неможливими за існування хибної ідеологічної концепції “зрадництва Мазепи”. Після здобуття незалежності в 1994 р. в Батурині був створений історико-культурний заповідник “Гетьманська столиця”. У 1995–1997 рр. археологічною експедицією Чернігівського державного педагогічного університету (нині Національний університет “Чернігівський колегіум” імені Т. Г. Шевченка) та Інституту археології НАН України були зроблені перші відкриття [Когут, Мезенцев, Коваленко 2008, 4]. Розкопки в Батурині відкрили страшенні факти розорення міста, кістяки, зокрема дитячі, масових жертв погрому 1708 р., сліди руйнації та запустіння Батурина, яке тривало близько 40 років – до відбудови його гетьманом Кирилом Розумовським (1750–1764 рр.).

З розвитком козацтва Пониззя Дніпра та Південь загалом стали ареалом господарської колонізації українським населенням: від тимчасових промислів та торговельної діяльності до заснування поселенської мережі, розвитку аграрного виробництва та ремесел. Археологічні розкопки залишків козацьких січей Низового Дніпра дають змогу простежити процес боротьби українського козацтва за збереження своїх традиційних структур, осередків козацького війська та культури. Зокрема, Кам'янська Січ, заснована втікачами з Чортомлицької Січі, зруйнованої за наказом Петра I в 1709 р., від якої збереглося небагато залишків (частина з них знищена Каховським водосховищем, частина – забудовою XIX ст., а також кладовищем), все ж залишається важливим джерелом історичної пам'яті. Досить значні археологічні дослідження тут проводила спільна археологічна експедиція Інституту археології НАН України та історико-культурного заповідника на о. Хортиця, що дало змогу визначити наявність та характер забудови. Найкращу збереженість мав курінь завдовжки 13 м, який традиційно складався з сіней та житлової частини [Козловський 1992, 19]. Зі створенням експедиції “Січі запорозькі” в 1991 р. був виконаний величезний обсяг робіт з обстеження та розкопок залишків козацьких січей (Д. Я. Телегін, О. М. Титова та ін.). Внаслідок розкопок відбулося наповнення археологічними джерелами реального значення козацьких січей в історичному, соціально-політичному та культурному розвитку українських земель, зокрема впродовж XVIII ст., коли тривала гостра боротьба за виживання традиційного устрою та звичаїв козацтва, а отже, й українства в цілому.

Поступова колонізація українським населенням степового простору спостерігається по всіх напрямках території Північного Причорномор'я, проте дещо відрізняється в часі та особливостях заселення. Зокрема, на території Одещини потік переселенців фіксується вже з XV ст. У XVI ст. триває заселення узбережжя Азовського моря, деяких районів Миколаївщини, Дніпропетровщини. Тут важливою віхою цього часу стає формування та розвиток козацьких містечок, як-от, наприклад, містечка Самарь. Воно згадується в документах XVI ст. “як містечко старовинне козацьке Самарь” із перевозом та митницею, яке посідає важливе

місце “у торгівельних відносинах між західно- та центрально-європейськими країнами та Правобережною Україною, з Лівобережжям, Слобожанщиною, а також транзитним торгівельним зв'язком із Доно-Волзьким степовим Сходом та Передкавказзям” [Ковальова, Шалобудов, Векленко 2007, 3–4]. За даними археологічних досліджень, містечко було розташоване на північно-східній території сучасного м. Дніпра. Розуміючи важливе значення козацького містечка Самарі, поруч із ним у 1688 р. російський уряд збудував Богородицьку фортецю, як “опорний пункт у взаємовідносинах із Кримом” [Ковальова, Шалобудов, Векленко 2007, 4]. Вона існувала до 1711 р. Після її вимушеної руйнації за Прутського походу Петра I населення, переважно більшість якого становили українці та татари, продовжувало жити на посаді та в навколишніх селах. Розкопки містечка Самарі та Богородицької фортеці давали змогу отримати величезну та надзвичайно різноманітну за асортиментом та етнокультурною належністю колекцію археологічних матеріалів, розкрити особливості розвитку господарства, військової справи, торгівлі. Засвідчено широкі та різноманітні контакти із країнами Центральної та Західної Європи, про що, зокрема, свідчать і торгові пломби та жетони, нумізматична колекція, яка нараховує понад 500 монет. Широко представлена українська матеріальна культура, зокрема кераміка, а також вишуканий посуд турецького керамічного центру Кютах'я, що свідчить про його поширення в глибокій території України, навіть підконтрольної Російській імперії [Ковальова, Шалобудов, Харитонова 2013].

На Миколаївщині колонізаційний рух українського населення, насамперед козацтва, поступово нарощується в XVII ст. та стає найбільш потужним у XVIII ст., особливо в середині століття, коли було засновано десять козацьких зимівників [Титова 1997; Сапожніков 1997, 130–150]. До Буго-Гардівської паланки з центром у Гарді входило до двох десятків козацьких зимівників, сіл, сторожових постів. Майже зі всіма постами були пов'язані перевали через Інгул та Буг.

Важливою особливістю османсько-українських відносин є те, що Османський уряд не лише пропускав козаків у нижньодніпровські землі, приймав їх на службу, а й надавав суттєву допомогу провіантом. Фінансові звіти очаківського коменданта

1711 р. засвідчують обсяги борошна, відпущені для буткалійських козаків (2000 кінноти), поселених на Очаківщині [Середа 2015, 66]. Політика кримсько-османської протекції 1711–1734 рр. щодо козаків, кількість яких на Кардашинських паланках постійно збільшувалася й, за різними підрахунками, вже сягала від семи до десяти тисяч, без урахування жінок та дітей, сприяла позитивному впливу на козаків, встановленню порозуміння між турками та українцями. Незважаючи на те що забезпечення козаків провіантом і фуражем лягало чималим тягарем на фінанси Очаківського еялета, таку допомогу османською адміністрацією було надано [Середа 2015, 66].

З кінця XVII та впродовж XVIII ст. відбувається розвиток північно-західного регіону Причорномор'я, який перебував під юрисдикцією та контролем Кримського ханства, – *Ханської України* (Мукатаа Томбасар). Особливо сильний колонізаційний рух та “щільне заселення Очаківської землі покрай рік Кодима, Ягорлик і Дністер до бендерських володінь українським/козацьким, молдовським і болгарським населенням відбувається у першій половині XVIII ст.” [Середа 2015, 106]. Першим гетьманом Ханської України османським урядом у 1696 р. був призначений колишній писар Івана Мазепи Петро Іваненко (Петрик), який обіймав цю посаду до 1712 р.

Події XVIII ст. розкривають історичні факти боротьби козацтва за виживання січових структур проти політики імперської Росії, спрямованої саме на знищення осередків незалежності та національної самосвідомості та усунення впливу Османської імперії, яка сприяла заселенню краю українськими козаками та селянством. Зокрема, після знищення січових структур та каральних акцій московських військ уцілілі козаки Чортотлицької Січі з дозволу турецького султана Ахмета III заснували січ в Олешках (Кардашині). Саме ця територія за договором Петра Дорошенка з Османською імперією відводилася козакам. Навколо Олешківської Січі виникають козацькі слободи, сюди дістаються багато сімей з українських земель, розташованих у межах Росії. Дослідження планування, забудови та матеріальної культури Олешківської Січі, здійснені експедицією Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (О. Титова, В. Бойко, І. Симоненко), дали змогу виявити характерні риси

типових козацьких куренів та матеріальної культури першої половини XVIII ст. [Титова, Бойко 1995, 5–9; Титова 1999, 12–14; Титова, Симоненко 2008, 416–417]. Цікавою особливістю колекції речей є співіснування двох комплексів – української та османської культури. Надзвичайно важливим фактом є поширення української матеріальної культури, і насамперед такого важливого етнокультурного елемента, як кераміка. Вона фіксується на всій території, підвладній Османській імперії, зокрема за результатами багатолітніх археологічних розкопок навіть таких значних османських форпостів, як Аккерман та Очаків. Особливо цікавим складником є житла з українською дзвінкою керамікою XVII ст. в міській частині Очакова, полив'яний керамічний посуд, який має повні аналогії в Середньому Подніпров'ї.

Зазначимо, що у східній частині регіону, що входив до Браїлівської митрополії на Чорноморському узбережжі, згадується фортеця Тіган (Тягинка). Як встановлено її дослідниками (В. І. Гошкевич, М. І. Оленковська (Абікулова), М. П. Оленковський, В. Є. Іллінський, С. О. Біляєва та ін.), історія багатошарової пам'ятки пов'язана зі значним хронологічним періодом – від доби бронзи та Античності до пізнього Середньовіччя. За часів Улусу Джучі тут було розташоване одне з найбільших міст Нижнього Подніпров'я, площа якого становила близько 18 гектарів. У його південній частині за часів Великого князівства Литовського та Руського (ВКЛ) князем Вітовтом наприкінці XIV – на початку XV ст. було побудовано кам'яну фортецю, яка входила до Київського князівства. У 1492 р. кримський хан Менглі Гірей побудував тут свою фортецю. Крім того, поблизу с. Тягинки існувала й османська фортеця. Археологічні розкопки городища та фортеці Вітовта виявили різноманітну матеріальну культуру та торгові контакти з Центральною Європою та Сходом, по-новому розкрили маловідому історію південної частини ВКЛ на основі даних археології [Біляєва, Гуленко, Фіалко... 2018]. Важливе значення має факт включення Тягиня до Браїлівської митрополії, що засвідчує наявність тут християнського населення. Крім того, у документі 1718 р., підписаному православним патріархом Стамбула Ієремією, згадується саме фортеця Тіган (Тягинка) – кінцевий пункт православної парафії, визначений як фортеця [Середа 2015, 203]. Однак незрозуміло,

про яку фортецю йдеться, зважаючи на існування в різні періоди – литовський, кримський та османський – декількох фортець. Принаймні дві фортеці (литовська фортеця князя Вітовта та фортеця кримського хана Менглі Гірея) збігаються за місцем розташування. Що стосується фортеці османського часу, то потрібні подальші пошуки її залишків. Проте монету турецького султана Баязида II та фрагмент турецької люльки першої половини XVIII ст. вже знайдено під час дослідження зовнішньої стіни фортеці. Зазначимо, що тривала тяглість процесу заселення городища, існування фортець та наявність християнського населення, в наслідок чого Тягинська фортеця була включена до Браїлівської митрополії, свідчать про значення цього населеного пункту. Зауважимо також, що згідно з “Правилами управління і оподаткування в Браїлівській митрополії” від 1718 р. [Середа 2015, 203–204] до митрополії входять перелічені пункти з належними їм округами. Тому надзвичайно важливим є подальше обстеження округів та встановлення наявності їхнього православного населення, а також місця розташування церков, монастирів, кладовищ тощо. Привертає увагу й те, що в документі перелічено багато джерел, які можуть приносити дохід, з якого призначаються податки. До них входять якраз ті галузі господарської діяльності, які потребують праці постійного осілого населення: виноградники, сади, левади, ниви, водяні млини. Зокрема, мова йде про християнське населення Причорномор’я, до якого входили й українські громади, і, відповідно, про сферу їхніх господарських занять, на відміну від військової козацької справи. У цьому є і певна документальна відповідь тим дослідникам, які все ще дотримуються погляду про незаселеність або вкрай низьке заселення Півдня, переважно з боку козацтва.

Період правління Катерини II, як відомо, позначився ліквідацією гетьманської влади на її початку та остаточним знищенням Січі. Після використання козацтва як потужної військової сили під час російсько-турецьких війн, Катерина II вирішує покінчити з цим “надзвичайно загрозовим явищем”, про що стверджується і в сучасній російській історіографії [Милов, Цимбаев 2006, 153]. Це була руйнація не лише основ української самостійності та державотворення, а й зародків нового укладу в сільському

господарстві, яке залишалось головною галуззю економіки, хутірських селянських осередків, прикладом яких є величезні маєтки П. Калнишевського. Указ імператриці 1783 р. з курсом на жорстке покріпачення був кроком назад серед кола країн європейського суспільства. Крім того, політика Катерини II, втілена в указах 1763–1780 рр., спрямованих проти української мови та культури, знищення решток козацького самоврядування (1781 р.), анексія Криму та штучна зміна етнічного складу його населення позначилися негативними наслідками на розвитку українських земель та українському менталітеті.

Навіть після знищення Катериною II Нової Січі в 1775 р. заporожці організували Чорноморське козацтво і, цілком можливо, заснували Василівську Січ у 1788–1789 рр. [Титова 1997, 25] та велику кількість сіл, зокрема на Миколаївщині, Одещині, узбережжі Азовського моря. Крім того, з дозволом влади вони створили Задунайську Січ на території Османської імперії.

Як бачимо, у другій половині XVII–XVIII ст. відбулися значні зміни у відносинах автохтонного населення з кримсько-османською адміністрацією. Сталося значне пришвидшення процесу колонізації в південноукраїнських землях, господарського освоєння та забезпечення релігійних потреб. Варто зазначити, що життя українського населення, насамперед козацтва, навколо великих та малих річок ніколи не припинялося. За активним освоєнням території ландшафтів Півдня українським козацтвом (орних масивів, рибальських та мисливських угідь) відбувалося і переселення сюди, зокрема, найбільш вразливого українського населення, яке втікало від російського покріпачення, на умові сплати податків османській владі. Воно могло забезпечити тут основні життєві потреби: мати землю, можливість її обробляти, брати участь у торгових відносинах регіону. Ще одним фактом, який підтверджує не лише постійне проживання осілого християнського населення в Північному Причорномор'ї, а й задоволення його духовних та релігійних потреб, є створення організації церковного адміністрування громад вірян із самого початку запровадження влади Османської імперії, входження їх до складу Проїлівської (Браїлівської) митрополії з прямим підпорядкуванням Константинопольському патріархату. Заснована в 1540–1550 рр.

у Браїлі (сучасна Румунія), вона поступово охопила всі території з православним населенням Правобережжя України, що були підвладними Османській імперії, населення Причорномор'я. За рішенням Константинопольського патріархату в 1641 р. офіційна назва була проголошена як “Митрополія Проїлівська і Ізмаїльська”, а Очаківська земля з Ханською Україною становили “турецьку єпархію” [Середа 2015, 22].

Аналіз утворення та розвитку населених пунктів Півдня засвідчує їхні історичні корені, які належать до часів, що передували колонізації Російською імперією величезних просторів Причорномор'я, тому переважну більшість міст, назви яких проголошені указами Катерини II наприкінці XVIII ст., становили міста та поселення попереднього часу. Після руйнації останньої січі в 1775 р. частина колишніх січових козаків засновує в 1779 р. поселення Олександрівку, на сьогодні передмістя Донецька. З козацьким рухом південно-східного напрямку пов'язано заснування перевозу та його функціонування (1660 р.) через річку Вовчу, а згодом побудову зимівника Матвіївські хутори (1770 р.), пізніше слободи Матвіївка, яка дала початок майбутньому Луганську часів російської влади. Саме в XVII ст. відбувається заселення козацтвом місцевостей поблизу сучасного Донецька, зокрема заснування козацького хутора Землянки біля Макіївки та інших козацьких поселень.

У XVI ст. на важливому азовському стратегічному напрямку українськими козаками засновано сторожове поселення Домаха, яке в 1778–1779 рр. мало назву Павловськ, а після депортації греків російською владою з Криму (1780 р.) було перейменоване в Маріамполь (Маріуполь). На Миколаївщині сучасному Первомайську передувало козацьке поселення Орлик, відоме з 1676 р. Миколаїв мав давню історію зосередження на його території населених пунктів – від системи фортифікації кінця XIV ст. князя Вітовта до численних поселень козацького часу, що передували заснуванню міста в 1789 р. Одесі історично передував порт Хаджибей, який ще в 1415 р. був відомий як значний вузол з перевалювання зернових [Середа 2015, 23–24]. Місто Біліховичі, згадане на картах з початку XVII ст. та в письмових джерелах останньої чверті XVII – початку XVIII ст., указом Катерини II 1778 р. було перейменоване в м. Херсон.

Османські карти, археологічні обстеження і розкопки дають змогу встановити загальні масштаби засвоєння козаками та іншими поселенцями Північного Причорномор'я ще до його захоплення Російською імперією, що спростовує міф про відсутність населення в регіоні. Прикладом може бути карта-схема поселень Ханської України (1774–1787 рр.), лише на якій засвідчено наявність 58 пунктів [Середа 2015, 138]. За даними краєзнавчих спостережень, на Миколаївщині (на території кримсько-османської юрисдикції та на запорозькій частині) існувало понад 300 козацьких зимівників переважно XVII–XVIII ст. [Ковальова, Шарофанов, Добровольський 2017]. Проте створення докладного переліку місць поселень, визначення їхньої локалізації та культурної належності ще потребують додаткових пошуків та обстежень. Антропологічні дослідження, зокрема, підтверджують існування на Півдні України великої кількості осілого населення, яке мало “значний морфологічний зв'язок з українцями південних, східних, центральних та західних районів 17 – першої половини 19 ст.” [Литвинова 2012, 82].

Українізація південних земель, незважаючи навіть на наявність османської адміністрації, була важливим позитивним фактором. Проте, перемога Російської імперії в російсько-турецьких війнах кінця XVIII ст. негативно позначилася на розвитку української державності, історико-культурних перетворень та європейської перспективи. Анексія Причорномор'я Російською імперією призвела до усунення Браїлівської митрополії Константинопольського патріархату, насильницького захоплення православних парафій Бузько-Дністровського міжр'ччя, а згодом і всього Буджаку Московським патріархатом. Російська влада примусово підвела православне населення Півдня під владу Московського патріархату. Наслідками воєнних дій стали руйнація багатьох квітучих міст і сіл, прикладом чого є знищення вщент міста Очакова, порушення етнічної структури населення, вимушена депортація турків, татарів, греків, вірмен, а також усіх християн Криму до новостворених Новоросійської та Азовської губерній. До суто негативних наслідків дій Російської імперії для кримськотатарського народу належать захоплення Криму, його воєнізація, ліквідація незалежного Кримського ханства. Поступове заселення Південної України неукраїнськими переселенцями призвело до

зменшення частки українського населення Півдня у співвідношенні з іншими етнічними осередками.

Результати майже 30-річних археологічних обстежень та стаціонарних розкопок на Півдні України дали змогу встановити поступове широке засвоєння козацтвом території, з існуванням зимівників, сіл, слобід, укріплень, місць промислів та інших форм життя, найактивнішим періодом якого був кінець XVII – третя чверть XVIII ст., до приходу Російської імперії в Північне Причорномор'я. Звичайно, не треба нехтувати тою історичною обставиною, що постійний наступ Російської імперії на Причорномор'я з метою витіснення з регіону османів був об'єктивною причиною прийняття дедалі більшої частини українського козацтва в османське підданство, потужної опори на місцеве автохтонне населення і навіть створення козацького війська в Очакові в 1777–1778 рр. чисельністю до 15 000 осіб для використання у воєнних діях з Російською імперією.

Проте, за об'єктивною оцінкою, зростання процесу заселення Півдня українським населенням сприяло природному розвитку регіону, проти призначення залишатися лише зерновою базою Османської держави або бути колонізованим російським самодержавством, без перспектив на самостійну майбутність. Поразка Османської імперії в протистоянні з Російською не принесла населенню Півдня ні політичних, ані економічних переваг. Це була, по суті, імперська окупація території з привнесенням чужинської назви “Новоросія”, яка абсолютно не відповідала історії цього регіону й тій ролі, яку він відігравав. Ця назва заперечувала саму належність Півдня Україні. На жаль, вияви проросійських позицій і сьогодні трапляються навіть в українських підручниках, що розраховані на формування фундаменту знань і уявлень сучасної української молоді. Наразі нині ще остаточно не розставлені акценти в османсько-українських відносинах, які мали різновекторні напрямки. Вони були пов'язані як з перебігом об'єктивних подій політичної історії, так і з суб'єктивним фактором – роллю конкретних особистостей, у цьому разі дій певних турецьких султанів. Тому подальше висвітлення османсько-українських відносин та ролі українського населення в історії Південної України залишається наріжним завданням історико-археологічних досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

Біляєва С. О. Слов'янські та тюркські світи в Україні. З історії взаємин у XIII–XVIII ст. Київ, 2012.

Беляева С. А., Фіалко Е. Е. Керамика Изника конца XV–XVI вв. из раскопок Нижнего двора Аккерманской крепости // Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X–XVIII вв. / Glazed Pottery of the Mediterranean and Black Sea region, 10th–18th Centuries. Т. 2 / STRATUM. Археологические источники Восточной Европы. Казань – Кишинев, 2017.

Біляєва С. О., Гуленко К. С., Фіалко О. Є., Ієвлев М. М., Грабовська О. В., Манігда О. В., Чубенко О. В., Симоненко О. В., Дзнецладзе О. С., Сікоза Д. М. На розі двох світів. Історична спадщина України та Литви на території Херсонської області. Київ – Херсон, 2018.

Горелов Н., Моця О., Рафальський О. Цивілізаційний крах Переяславського проекту. (Україна і Московія: історія співіснування та ворожнечі). Київ, 2017.

Ельников М. В. Средневековый могильник Мамай-Сурка. Т. I–II. Запорожье, 2006.

Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300–1600. Київ, 1998.

Ковальова І., Шалобудов В., Векленко В. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці. Вип. I. Дніпропетровськ, 2007.

Ковальова І. Ф., Шалобудов В. М., Харитоновна О. В. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці. Вип. 2. Дніпропетровськ, 2013.

Ковальова О., Шарафанов О., Добровольський О. Миколаївщина козацька. Миколаїв, 2017.

Козут З., Мезенцев В., Коваленко О. Вступ // Батуринська старовина. Київ, 2008.

Козловський А. О. Особливості будівництва житлових споруд на Кам'янській січі // Нові дослідження пам'яток українського козацтва. Вип. 1. Київ, 1992.

Литвинова Л. В. Населення Нижнього Подніпров'я 12 – початку 15 ст. Київ, 2012.

Милов Л. В., Цимбаев Н. И. История России XVIII–XIX веков. Москва, 2006.

- Моисеев В. В. **История России с древнейших времен до наших дней.** Москва – Берлин, 2019.
- Сапожніков І. В. **Кам'яні намогильні хрести запорозьких козаків.** Одеса, 1997.
- Середя О. **Османсько-українське степове порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст.** Одеса, 2015.
- Скальковський А. О. **Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького.** Київ, 2019.
- Титова О., Бойко В. Дослідження куреня на Олешківській Січі // **Дослідження археологічних пам'яток українського козацтва.** Вип. 4. Київ, 1995.
- Титова О. М. Козацькі пам'ятки кінця XVII–XVIII ст. на Миколаївщині // **Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні.** Вип. 6. Київ, 1997.
- Титова О. М. Комплекс матеріальних залишків з куреня Олешківської Січі // **Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні.** Вип. 8. Київ, 1999.
- Титова О., Симоненко І. Дослідження Олешківської січі у 2003 р. // **Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні.** Вип. 17. Київ, 2008.
- Чміль О. Турецька кераміка XVI–XVIII ст. з території Михайлівського Золотоверхого монастиря // **Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні.** Вип. 14. Київ, 2005.
- Чміль О. Імпортна кераміка з розкопок Старого Арсеналу в Києві // **Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні.** Вип. 18. Київ, 2009.
- Яворницький Д. **Історія запорозьких козаків.** Т. I–III. Львів, 1990.
- Baram U., Carroll L. (eds). **A Historical Archaeology of the Ottoman Empire: Breaking New Ground.** New York, 2000.
- Bulunur I. Osmanlı dönemi Karadeniz Tigaret tarihine katkı: Akkirman gümrüğü (1505) // **Omeljan Pritsak Armagani.** Sakarya, 2007.
- Vroom J. **After Antiquity. Ceramic and Society in the Aegean from 7th to the 20th century A.C.** Leiden, 2003.

REFERENCES

Biliaieva S. O. (2012), *Slovianski ta turkski svity v Ukraini. Z istorii vzaemyn u XIII–XVIII st.*, Universytet “Ukrayina”, Kyiv. (In Ukrainian).

Biliaieva S. O. and Fialko O. E. (2017), “Keramika Iznika kontsa XV–XVI sent. Iz rozkopok Nyzhnego dvora Akkermanskoj kreposti”, In *Polivnaya keramika Sredizemnomorya i Prichernomorya X–XVIII cent. Glazed Pottery of the Mediterranean and Black Sea region, 10th–18th Centuries*, Vol. 2, STRATUM. Arheologicheskie istochniki vostochnoy Evropy, Stratum, Kazan and Kishinev, pp. 561–80. (In Russian).

Biliaieva S. O., Gulenko K. S., Fialko O. E., Ievlev M. M., Grabovska O. V., Manigda O. V., Chubenko O. V., Symonenko O. V., Dzeladze O. S. and Sikoza D. M. (2018), *Na rozi dvoh svitiv. Istorychna spadschyna Ukrainy ta Litvy na teritorii Hersonskoj oblasti*, Gileya, Kyiv and Herson. (In Ukrainian).

Gorelov N., Motsya O. and Rafalskyi O. (2017), *Tzivilizatsiynyi krah Pereyaslavskogo proyektu (Ukraina i Moskovia: istoriya spivisnuvannya ta vorozhnechi)*, IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrayiny, Kyiv. (In Ukrainian).

El'nikov M. V. (2006), *Srednevekovi mogilnik Mamay-Surka*, ZNU, Zaporozhzhye. (In Russian).

Inalzhik G. (1998), *Osmanska imperiya. Klasichna doba 1300–1600*, Kritika, Kyiv. (In Ukrainian).

Kovalyova I., Shalobudov V. and Veklenko V. (2007), *Katalog starozhitnostey doby piznyogo seredniovichchya mistechka Samar ta Bogoroditskoj fortetsi*, Vyp. 1, Vydavnytstvo DNU, Dnipropetrovs'k. (In Ukrainian).

Kovalyova I. F., Shalobudov V. M. and Haritonova O. V. (2013) *Katalog starozhitnostey doby piznyogo seredniovichchya mistechka Samar ta Bogoroditskoj fortetsi*, Vyp. 2, Vydavnytstvo DNU, Dnipropetrovs'k. (In Ukrainian).

Kovalyova O., Sharafanov O. and Dobrovolsky O. (2017), *Mykolaivshchyna kozatska*, Ilion, Mykolaiv. (In Ukrainian).

Kogut Z., Mezentsev V. and Kovalenko O. (2008), “Vstup”, in *Baturinska starovyna*, Vydavnytstvo im. O. Telihy, Kyiv, pp. 5–10. (In Ukrainian).

Kozlovskiy A. O. (1992), “Osoblivosti budivnitstva zhytlovyh sporud na Kamyanskiy sichi”, in *Novi doslidzhennia pamyatok ukrainskogo kozatsyva*, Vyp. 1, Tsentram pam'yatkoznavstva NAN Ukrayiny i UTOPIK, Kyiv, pp. 15–25. (In Ukrainian).

Litvinova L. V. (2012), *Naselennya Nyzhnyogo Podniprovyia 12 – pochatku 15 st.*, Instytut arkhеolohiyi NAN Ukrainy, Kyiv. (In Ukrainian).

Milov L. V. and Tsymbaev N. I. (2006), *Istoriya Rossii XVIII–XIX vekov*, Eksmo, Moscow. (In Russian).

Moiseev V. V. (2019), *Istoria Rossii s drevneyshih vremen do nashih dney*, Direct-Media, Moscow and Berlin. (In Russian).

Sapozhnikov I. V. (1997), *Kamyani namogilni hresty zaporozkikh kozakiv*, OKFA, Odesa. (In Ukrainian).

Sereda O. (2015), *Osmansko-ukrainske stepove porubizhzhya v osmansko-turetskikh dzherelah XVIII st.*, Astroprint, Odesa. (In Ukrainian).

Skalkovsky A. O. (2019), *Istoriya Novoy Sichi abo ostannyyogo Kosha Zaporozkogo*, Tsentр navchal'noyi literatury, Kyiv. (In Ukrainian).

Titova O. and Boyko V. (1995), “Doslidzhennya kurenia na Oleshkivskiy Sichi”, in *Doslidzhennia archeologichnyh pamiatok ukrainskogo kozatstva*, Vyp. 4, Tsentр pam'yatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK, Kyiv, pp. 5–9. (In Ukrainian).

Titova O. (1997), “Kozatski pamiatki kintsya XVII–XVIII st. na Mikolaivshzhini”, in *Novi doslidzhennia pamiatok kozatyskoy doby v Ukraini*, Vyp. 6, Tsentр pam'yatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK, Kyiv, pp. 24–6. (In Ukrainian).

Titova O. M. (1999), “Kompleks materialnyh zalyshkiv z kurenia Oleshkivskoy Sichi”, in *Novi doslidzhennia pamiatok kozatyskoy doby v Ukraini*, Vyp. 8, Tsentр pam'yatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK, Kyiv, pp. 12–4. (In Ukrainian).

Titova O. and Symonenko I. (2008), “Doslidzhennya Oleshkivskoy sichi u 2003 r.”, in *Novi doslidzhennia pamiatok kozatyskoy doby v Ukraini*, Vyp. 17, Tsentр pam'yatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK, Kyiv, pp. 416–27. (In Ukrainian).

Chmil O. (2005), “Turetska keramika XVI–XVIII st. z teritorii Myhaylivskogo Zolotoverhogo monastyria”, in *Novi doslidzhennia pamiatok kozatyskoy doby v Ukraini*, Vyp. 14, Tsentр pam'yatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK, Kyiv, pp. 60–4. (In Ukrainian).

Chmil O. (2009), “Importna keramika z rozkopok Starogo arsenalu v Kyevi”, in *Novi doslidzhennia pamiatok kozatyskoy doby v*

Ukraini, Вип. 18, Tsentr pam' yatkoznavstva NAN Ukrayiny i UTOPIK, Kyiv, pp. 68–72. (In Ukrainian).

Yavornitskyi D. (1990), *Istoriya zaporozkih kozakiv*, T. I–III, Svit, Lviv. (In Ukrainian).

Baram U. and Carroll L. (eds) (2000), *A Historical Archaeology of the Ottoman Empire: Breaking New Ground*, Springer, New York.

Bulunur I. (2007), “Osmanli dönemi Karadeniz Tigaret tarihine katkı: Akkirman gümrüğü (1505)”, *Omeljan Pritsak Armagani*, Sakarya Üniversitesi Basımevi, Sakarya, pp. 525–82. (In Turkish).

Vroom J. (2003), *After Antiquity. Ceramic and Society in the Aegean from 7th to the 20th century. A.C.*, Brill, Leiden.

С. О. Біляєва

**ОСМАНСЬКО-УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ
ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII–XVIII ст.**

(За матеріалами історико-археологічних досліджень)

Стаття присвячена актуальним проблемам османсько-українських відносин XVII–XVIII ст. Важливе місце в роботі відведено аналізу процесу колонізації Північного Причорномор'я українським населенням. Переважну частину переселенців становило козацтво, січі якого руйнувалися за різних обставин російською владою. Тому воно змушене було звертатися до кримсько-османської адміністрації з проханням дозволити їм оселитися та побудувати свої січі на територіях, підвладних османам. Археологічні дослідження надають факти існування нових козацьких січей – Кам'янської та Олешківської, – а також розселення великих потоків українського населення, переважно селянства, яке втікало від покріпачення та утисків російської влади. Регіональна специфіка колонізації втілена в руїнах поселень та козацьких фортифікаційних спорудах. Археологічні дослідження, здійснені на Кам'янській та Олешківській Січах, дали змогу встановити планування населених пунктів, забудову та матеріальну культуру мешканців, у якій яскраво засвідчуються повні аналогії з українською культурою Середнього Подніпров'я. Перебування українського населення та його культура, тотожна класичній культурі українців, зокрема кераміка, фіксуються навіть на османських пам'ятках, як-от Аккерманська фортеця, та в міських межах Очакова османського часу. Важливу роль у забезпеченні духовних потреб християнського населення, що мешкало на території північних провінцій Османської імперії, відіграли створення та діяльність Браїлівської митрополії Константинопольського патріархату, яка в XVI–XVIII ст.

охоплювала величезну територію – від Браїли в Румунії до фортеці Тяган (Тягин) на південному сході українських земель. Археологічні дослідження в поєднанні з писемними та картографічними джерелами дають свідчення про історичне минуле та різні форми попередніх поселенських структур на території міст, заснованих відповідно до указів імператриці Катерини II: Одеси, Херсона, Маріуполя та інших. Всупереч історичній правді, Російська імперія дала власну назву регіону – “Новоросія”, нехтуючи його справжньою історією та наявністю численного населення, значну частину якого становили етнічні українці.

Ключові слова: заселення, Північне Причорномор’я, українці, Османська імперія

Стаття надійшла до редакції 15.02.2021